

Toef Jaeger

‘Zonder Rembrandt weten ze in Amerika niet wat Nederland is’

Over de grenzen voor cultureel erfgoed

Hoe wenselijk is het dat Nederlands cultureel erfgoed verkocht wordt aan het buitenland of aan particulieren, waardoor het uit het publieke domein verdwijnt? Moet er meer overheidsbemoediening komen, en wie bepaalt eigenlijk wat Nederlands erfgoed is? Kunstprofessionals laten hun licht hierover schijnen.

Naaktstudie van een jonge man met opgeheven armen, Peter Paul Rubens, 1640. © Sotheby's

De maat was vol toen in 2019 prinses Christina een tekening van Rubens in New York naar de veiling bracht in plaats van het aan Nederlandse musea aan te bieden. Op de veiling bracht de tekening veel op, 6,1 miljoen euro. Een bedrag dat het Museum Boijmans van Beuningen in Rotterdam er niet voor kon neerleggen. Directeur Sjarel Ex was na de verkoop zwaar teleurgesteld: de prinses ‘heeft zich niet bekommerd om het nationaal erfgoed. En dat voor een lid van een familie met een voorbeeldfunctie’, gaf hij als reactie (Ribbens 2019). Eerdere pogingen van de overheid om de Rubens op een beschermde lijst te krijgen, waren mislukt, ironisch genoeg juist ‘omdat de tekening deel uitmaakte van de Koninklijke collecties en op die wijze al beschermd was tegen vervreemding’, vertelt *NRC*-cultuurverslaggever Arjen Ribbens (Ibid.).

Had de overheid een nadrukkelijker rol kunnen spelen bij het beschermen van cultureel erfgoed in particulier bezit? Op papier was alles weliswaar redelijk goed geregeld, maar hoe zat het met het aanwijzingsbeleid van de minister? De WBC-commissie (Wet tot Behoud van Cultuurbezit) had met vertegenwoordigers van het hof gesproken over opname van de Rubenstekening op de lijst van wettelijk beschermde cultuurgoederen, maar zonder resultaat.

Te terughoudend

Een vergelijkbare situatie deed zich voor toen de *Atlas Munnicks van Cleeff* in 2012 en een schilderij van Raden Saleh (het lange tijd verloren gewaande *Boschbrand*) in 2013 uit de Koninklijke collectie werden verkocht. *Boschbrand* ging naar de National Gallery van Singapore, de *Atlas* kwam terecht bij privé-verzamelaar John Fentener van Vlissingen. In beide gevallen ver buiten Nederlands publiek bereik.

‘De verkoop van *Boschbrand* was ook beslist een alarmbel dat er iets moest gebeuren. Het ging hier om een schilder die jarenlang een stipendium van het Rijk had gehad en als dank dan een werk “aan den koning schenkt”. De vraag is of het echt aan de koning was gegeven om aan een muur op te hangen of dat het een geschenk aan het Rijk was als dank voor dat stipendium’, vertelt Alexander Pechtold desgevraagd.

In 2019 werd Pechtold voorzitter van de commissie die met de Wet tot Behoud van Cultuurbezit als leidraad met een rapport kwam (Adviescommissie bescherming cultuurgoederen 2019). Pechtold: ‘Er was een nogal fantasieloze verzamelwet, waarvan ik me al vaker had afgevraagd waarom iets er al dan niet op stond. Die wilde ik tegen het licht houden. Het gaat erom dat je beschermt wat je hebt en dat je je bewust bent van wat je hebt. Andere landen gaan hierin veel verder, Frankrijk bijvoorbeeld heeft een exportverbod op kunst die ze tot hun erfgoed rekenen.’

De commissie concludeerde onder meer dat de minister te terughoudend is in het aanwijzingsbeleid, dat er geen expliciete regeling is voor cultuurgoederen in particulier bezit, en dat het ook niet helder genoeg is wat er onder particulier bezit wordt verstaan. In een brief aan de Tweede Kamer van 20 mei 2020 liet minister Van Engelshoven van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) al weten gehoor te geven aan de uitkomsten van de commissie en ‘een actievare invulling van mijn verantwoordelijkheid in de bescherming van belangwekkende cultuurgoederen [te hebben] gecreëerd’ (Engelshoven 2020). Ook naar het register wordt gekeken. Volgens de commissie berustte die met 732 cultuurgoederen te veel op ‘hobby en lobby’, vooral waar het particulier bezit betrof.

Boschbrand,
Raden Saleh, 1849.
© Collectie van
National Gallery
Singapore,
geadopteerd door
de Yong Hon Kong
Foundation

De verkoop van cultureel erfgoed, het advies en een actievare invulling van de minister, ze roepen de vraag op in hoeverre overheidsbemoeienis wenselijk is. Is die hard nodig of is hier sprake van *overreach*? En in hoeverre is bescherming een manier van canonvorming?

Uit het publieke domein

Dat er iets moest gebeuren, daarover zijn veel museumdirecteuren het wel eens, blijkt uit een kleine rondgang. Voor de musea zelf maakt het advies niet veel uit, want wat zij in de collectie hebben, is sowieso beschermd. Het probleem ligt bij het niet-museale deel. ‘We zijn altijd terughoudend geweest in het begrenzen van kunst en veel kunst is ook gemaakt in opdracht van de vrije markt. Je moet niet een situatie krijgen zoals in Italië waar niets het land meer mag verlaten’, vertelt Taco Dibbits, hoofddirecteur van het Rijksmuseum in Amsterdam. Het gaat er volgens hem niet om dat Rembrandt niet in New York zou mogen hangen. ‘De schilderkunst heeft immers veel bijgedragen aan de bekendheid van Nederland. Zonder Rembrandt weten ze in Amerika niet wat Nederland is.’

Natuurlijk zijn er werken in particulier bezit die je per se in Nederland wil houden. De collectie-Six is daar een goed voorbeeld van. Dibbits: ‘De Six-collectie is een van de weinige collecties waarvan een groot deel bij elkaar is. Het portret dat Rembrandt van Six maakte [en dat nu in een particuliere woning van de familie Six hangt, t] is nauw verbonden met die collectie, dat vind ik dan ook een uitzondering.’ →

Het probleem is vooral dat bij verkoop aan het buitenland, het werk meteen uit het publieke domein is verdwenen. Aad Meinderts, directeur van het Literatuurmuseum in Den Haag, heeft een duidelijk voorbeeld paraat: 'In 2016 dook een handgeschreven en door Anne Frank ondertekend poëziealbumversje op. Ze schreef het in 1942 als twaalfjarige, vlak voor ze onderdook. Het Literatuurmuseum heeft het ministerie van OCW nog proberen te bewegen verkoop naar het buitenland onmogelijk te maken. Tevergeefs. Het achtregelige versje kwam voor 140.000 euro in handen van een onbekende koper. We kennen de tekst, maar het fysieke object betekent natuurlijk veel meer dan de loutere inhoud. Mij lijkt elke snipper van Anne Frank te behoren tot de Collectie Nederland.'

Canonvorming

De overheid heeft dus een belangrijke rol waar het gaat om het behoud van cultureel erfgoed. En, zoals bij de Rubenstekening weer bleek, kun je dat niet zomaar aan de markt toevertrouwen. 'De eigen portemonnee staat immers al gauw voorop', vat Ribbens de situatie samen. Ook Meinderts ziet in het behouden van erfgoed een rijkstaak: 'Het erfgoed is van ons allemaal en dus van de overheid. Als we dat van belang vinden, moeten we er ook de zorg voor dragen en die niet aan de markt overlaten. Wat dat betreft ben ik een oude sociaaldemocraat. We zien in de zorg wat een verregaande privatisering ons heeft gebracht.'

Het vastleggen van cultureel erfgoed is, zonder meteen in 'hobby en lobby' te vervallen, ook een kwestie van canonisering

Eppo Runia, hoofd Collecties van het Rembrandthuis in Amsterdam, beaamt dit: 'De markt kan dat alleen onder voorwaarde van scherp toezicht van een partij die geen commercieel belang heeft.' Pechtold neemt het nog het meest op voor de markt: 'Kunsthandels tonen grote betrokkenheid. Het probleem van alleen al de kennis over wat cultureel erfgoed is, ligt eerder bij musea. Daardoor worden werken of objecten niet meer op waarde geschat. Musea zijn steeds afhankelijker geworden van blockbusters en iemand die het twitteraccount op orde houdt in plaats van dat er genoeg geld is om een stadshistoricus met kennis van zaken aan te nemen. Er is een verschraling in het aantal conservatoren en daarmee verdwijnt de kennis over een collectie.'

Dat behoud van zoveel mogelijk cultureel erfgoed belangrijk is, en dat dat ook bij voorkeur zichtbaar moet zijn voor publiek, daarover is iedereen het eens. De vraag is wel hoe de bescherming ervan in de praktijk aangepakt moet worden. Het nadeel van een lijst waarop ook particuliere kunst geïnventariseerd wordt, is dat het gevaar ontstaat dat juist opname op zo'n lijst de waarde ervan gaat vergroten, legt Meta Knol, directeur van Museum De Lakenhal in Leiden, uit: 'Dan geef je vrij baan aan speculatie. En als het op de markt komt, betaalt een museum dan de hoofdprijs?' Runia waarschuwt ook: 'Inventariseren is goed, maar de regelgeving zou de particuliere verzamelaars niet moeten ontmoedigen.' Dibbets zou niet overgaan tot 'een complete inventarisatie van de particuliere collecties'. Hij pleit voor een inventarisatie van wat er in hofjes, kerken en hoogheemraadschappen is: 'Daar hangt veel waardevols aan de muur. Regelgeving voor kunst die niet specifiek voor een bepaalde plek is bestemd, daar moet je voorzichtig mee zijn. Als je export vastlegt, krijg je een averechts effect bij particulieren. Cultureel erfgoed moet een samenspel zijn van regering, particulieren en musea – geen opgelegde regels.' Het vastleggen van cultureel erfgoed is, zonder meteen in 'hobby en lobby' te vervallen, ook een kwestie van canonisering.

Zoals bij elke canonvorming zou het WBC-register dan om de vijf tot tien jaar herzien of aangevuld moeten worden. De 'beeldenstorm', de onderzoeken naar roofkunst en de discussies over culturele toe-eigening zorgen alleen al voor

een andere blik op wat cultureel erfgoed is en wat niet. Meta Knol wijst erop dat koloniaal erfgoed niet langer als vanzelfsprekend tot het Nederlandse gerekend wordt: 'We staan wat dat betreft pas aan het begin en lopen achter op Frankrijk en Engeland.'

Wim Pijbes, directeur van de stichting Droom en Daad en onder meer oud-directeur van het Rijksmuseum, denkt dat we raar op zouden kijken wanneer in bijvoorbeeld Ghana een variant op de commissie-Pechtold wordt opgericht, die vervolgens een lijst opstelt met cultureel erfgoed dat ook tot de Nederlandse geschiedenis wordt gerekend. 'Dan zeggen wij toch ook, ja zeg, dat hoort toch echt bij onze geschiedenis.'

Collectie en connectie

Zowel Knol als Pijbes vindt dat je je minder moet bezighouden met de plek van een kunstwerk of -object in de kunstgeschiedenis. 'De keuze is altijd gericht op actualiteit en of iets belangrijk is voor de gemeenschap, een keuze moet niet puur gericht zijn op cultuurhistorische waarde.' Dat is ook het bezwaar dat Knol heeft bij een register: 'Het leidt tot bevrozing.'

Volgens Pijbes gaat het vooral om de verbinding die je met je publiek maakt. 'Het gaat om connectie in plaats van collectie. Dat idee heb ik van de bibliotheekwereld: van belang is hoe *connected* je *community* is in plaats van hoe compleet je collectie is. Het gaat er dus niet om dat je iets op je locatie hebt staan, maar dat je kan zorgen dat je bezoekers er wel aan kunnen komen.' Wat hem betreft is de discussie rondom cultureel erfgoed dan ook benauwend. 'Ik denk dat het ook goed is wanneer er werk van Rembrandt in New York of Parijs hangt. Tegelijkertijd vind ik het raar dat de Britten de schilderijen van Vermeer die in het Britse koningshuis hangen als hun *heritage* zien. Pardon, denk ik dan, hoezo zijn die werken van Vermeer Brits? Maar het is ook niet per se Nederlands, ik zie Vermeer als werelderfgoed.' Knol denkt dat het het beste is wanneer een commissie niet zozeer vastlegt wat cultureel erfgoed is, maar vooral het proces bewaakt: 'In het ideale geval zou de verkoop van wat we als cultureel erfgoed zien bij elk afzonderlijk object leiden tot debat of iets in Nederland moet blijven.'

Dat brengt wel het gevaar met zich mee van een nationalistische en dus beperkende visie. Pechtold denkt dat de term nationalisme rondom een debat over cultureel erfgoed te beladen is en dat kunst in de geschiedenis 'altijd al is gebruikt en misbruikt. Het gaat erom dat je verhalen wil vertellen, en dat kan je met schilderijen of kunstvoorwerpen. Natuurlijk wil je niet dat populistische partijen er hun invulling aan gaan geven: de tulp is gewoon Turks, en Curaçao was eerder onderdeel van Nederland dan Limburg.' Taco Dibbits ziet de gevaren en denkt dat juist nu we 'leven met het idee van een Europese cultuur, de vrijheid van kunst van belang is'. Het lastige aan de erfgoeddiscussie is volgens Pijbes 'dat de neiging ontstaat je iets toe te eigenen. Je krijgt al snel een mijn en dijn. Het is geen kwestie van eigendom, maar van delen. Dat iemand werelderfgoed kan claimen als eigenaar, dat gaat me te ver. Bij erfgoed gaat het erom: vóór wie is het, en niet ván wie: dat is de crux.' ●

Literatuur

- Adviescommissie bescherming cultuurobjecten (2019) *Van terughoudendheid naar betrokken: hoe cultuurobjecten en verzamelingen onder de Erfgoedwet adequaat te beschermen*. Den Haag: Raad voor Cultuur.
- Engelshoven, I.K. van (2020) [*Uitvoering maatregelen beleidsreactie commissie-Pechtold*]. Tweede Kamer 32820, nr. 352.
- Ribbens, A. (2019) 'Meebiedend Boijmans dreef prijs van koninklijke Rubens met miljoenen op'. In: *NRC Handelsblad*, 11 februari.

Noot

- 1 www.collectienederland.nl/

Toef Jaeger is verslaggever cultuur bij *NRC Handelsblad*. Ze werkt aan een 'biografie' over het tijdschrift *Barbarber*, die in 2021 verschijnt bij uitgeverij Querido